

Слободанка С. Пртија¹
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

КАКО СУ РИМЉАНИ ОЗНАЧАВАЛИ ПИСМО? ЛАТИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

*Апстракт: Епистолографија или писање писама била је раширена међу свим слојевима римског друштва, како међу оним најобразованијима тако и међу мање образованим грађанима. Писмо се употребљавало у ситуацијама када су двије или више особа биле просторно раздвојене. Потребна за блиским контактом и комуникацијом или за преносом обавјештења, приватног или званичног карактера, имала је за посљедицу појаву писма и његову популарност у античком периоду. Намјера нам је да кроз изабрана дјела римских аутора, прије свега оних који су писали и писма, откријемо који су се термини за писмо употребљавали у латинском језику. За разлику од Грка, који су употребљавали различите ријечи да би означили писмо, Римљани су ту употребу свели на много мањи број термина, од којих је један и транскрибована грчка ријеч *ἐπιστολή*. У примјерима из одабраних дјела настојаћемо такође приказати који је од постојећих латинских термина за писмо био заступљенији код појединих римских аутора.*

Кључне ријечи: писмо, латински језик, римски аутори, litterae, epistula.

1. Увод

Од самих почетака развоја античке књижевности писмо је имало важну улогу, како у свакодневној употреби тако и као самостално умјетничко дјело или битан саставни дио неког другог књижевног жанра. Сачувана су многа писма из античког периода, писана на грчком и на латинском језику. Велики број тих писама, управо због потребе да се премости одсутност блиске особе, био је у вези с пријатељством и породичним односима (Stowers 1986: 29–30). Драгоцјен корпус свакодневних писама, која су имала практичну улогу у комуникацији између чланова породице, пријатеља, трговаца или званичника,

¹slobodanka.prtija@ff.unibl.org

чине писма откривена у египатском граду Оксиринху.² Овај корпус сачуваних писама на грчком и латинском језику обухвата различите врсте писама која су (пре)носила свакојака обавјештења и имала различиту намјену. Стога се у овом мноштву писама могу наћи како кратке биљешке које су грађани, и образовани и мање образовани, свакодневно међусобно размјењивали, тако и стилски дотјерана писма, која су често служила као форма за учење и усавршавање у реторском образовању.

Друга група писама сачувана је књижевном предајом, тј. захваљујући ауторима који су, поред дјела другачијег књижевног жанра, оставили и збирке својих писама и тиме дали велики допринос развоју античке епистографије и античке књижевности уопште.

Наша намјера је да у овом раду скренемо пажњу на термине на латинском језику којима су римски аутори означавали писмо. За разлику од Грка и грчког језика, који је нудио многе термине за писмо у зависности од тога да ли су аутори више пажње посвећивали материјалу на којем је писмо писано или самом чину писања и слања писма,³ Римљани, односно латински језик, с друге стране, нудили су нешто скромнију терминологију.⁴ Наиме, што се тиче термина за писмо које су употребљавали римски аутори, издвојила су се два, од којих је један преузет из грчког језика (ἐπιστολή). Овај транскрибовани грчки термин *epistula* (или *epistola*) веома рано је постао општеприхваћен код римских аутора. Поред њега, постојао је и термин *littera*, који је имао више значења, а плуралски облик (*litterae*) углавном се употребљавао у значењу „писмо”. За ријеч *epistula* наћи ћемо у рјечницима значења: „писмо”, „посланица”, а у по-класичном периоду и „отпис царев”.⁵ Ово по-класично значење „отпис царев”

² У XIX вијеку откривена су многобројна писма на папирусу у граду Оксиринху. Ови папируси, који потичу из периода између III вијека п. н. е. и краја антике, садрже различите врсте докумената, од уговора, рачуна, потврда о уплатама, опорука, до писама пријатељима, члановима породице или званичницима. Сачувано је преко хиљаду писама која су писали људи различитог друштвеног положаја и степена образовања. О овим папирусима из Оксиринха може се више сазнати на сајту <http://www.papyrology.ox.ac.uk>.

³ О грчким терминима за писмо детаљније види Prtija 2014.

⁴ Иако Грци имају богату терминологију за писмо, ипак су нам Римљани оставили много већи број збирки писама (Luschnig 2006: 2).

⁵ Мирко Дивковић у *Латинско-хрватском рјечнику* наводи: *epistola* (*epistula*), ае, f. [ἐπιστολή] *poslanica, pismo*, *epistolam dare*; е. ab alqo, ad alqm; *venio ad tuas litteras, quas pluribus epistolis accepi, u više dopisa, na više puta*; † *otpis carev*; pl. (*kasno*) *epistolae kao što litterae, o jednom listu* (Divković 1980: 358).

односи се на царско писмо, којим се представљала царева воља као закон.⁶ У *Оксфордском латинском рјечнику* налазимо ово објашњење: Epistula, ae f. also epistola. [ad. Gk. ἐπιστολή] 1 a a written communication, letter, dispatch. **b** (pl. app. used of a single letter, perh. on anal. of *litterae*). c an imperial rescript in which the petition was answered by a separate document (as opposed to the SUBSCRIPTIO). **d** (phr.) *ab ~is*, a secretary (normally one in the imperial household). 2 a literary composition in the form of a letter: **a** a moralizing essay in epistolary style. **b** a letter to the reader, preface (*OLD* 1968: 613).

Термин *littera* употребљавао се у више значења: „слово” – писани знак који је означавао глас; у плуралу „писмо”, „посланица” или „писани документ”, „извјештај”, „записници”, затим „писани споменици”, „књижевност”, па и „наука, ученост, писање”.⁷

На почетку овог истраживања примијетили смо да су многи римски аутори, како најранији тако и они потоњи, употребљавали оба ова термина у истом значењу „писмо”, без обзира на то о којој се врсти писма и намјене радило. У следећим редовима детаљнијим прегледом примјера из дјела римских аутора покушаћемо открити да ли су одабрани аутори у једнакој мјери употребљавали оба наведена термина или су предност више или мање давали једном или другом, те да ли има дјела или писама у којима су се међусобно смјењивали ови термини као синоними, или пак има аутора који су у потпуности избјегавали да употребе један од њих. Слиједећи хронолошки ред, укључићемо у истра-

⁶ „An imperial letter or reply, stating the emperor's will as law” (Lewis, Short 1958: 651). Уп. *Iust. Inst.* 1.26.9: Si quis tutor copiam sui non faciat, ut alimenta pupillo decernantur, cavetur epistula divorum Severi et Antonini, ut in possessionem bonorum eius pupillus mittatur.

⁷ Термин *littera* и *litera*, како наводи Мирко Дивковић, употребљавао се у више значења: 1) у sing. i pl. *slovo*; 2) у pl. уопће: *pisano, pismo*; нарочито а) *dopis, pismo, list*; б) *javni spisi*, нпр. *zapisnici, akta, dokaznice, službeno pismo, izvještaj, otpis, računske knjige, popisi, kupovni spis* и слич. с) *pismeni spomenici, literatura, književnost, knjiga kojega naroda, knjige i spisi уопће* (Divković 1980: 604–605). У *Оксфордском латинском рјечнику* дата су још детаљнија објашњења термина: Littera ae f. 1. a letter of the alphabet; **b** a letter as written, character; **b** the letter inscribed on a voting-tablet; c individual style of lettering, script. 3. (pl.) The elements of education, one's ABC (esp. in such phrs. *as~as* scire, discere and sim.) 4. **a** (usu. in neg. context) A short or minimal piece of writing 'a line'; **b** *ad ~am*, verbatim. 5. (pl.) Written form or matter, writing (opp. speech, etc.); **b** The text of a document; (esp.) The letter of the law (opp. to spirit); c (abl.) 'on paper', theoretically (opp. in fact). 6. (usu. pl.) An instance of writing: **a** an official paper, document, record, or sim. **b** an inscription. 7. (pl.) A letter (personal or official), missive, dispatch; (also sg.) **b** (*~as* mittere, etc., foll. by indir. speech); c a letter of authorization; also, a letter of appointment, commission; **d** an imperial rescript. 8. (usu. pl.) Literary works, writings (of a particular author, class, country, etc.) **b** (without qualification) literary works collectively, letters. 9. (pl.) What is learnt from books, scholarship; (esp. w. qualifying adjs. indicating branch of learning); **b** erudition or culture (as a personal quality) (*OLD* 1968: 1036–1037).

живање најзначајније ауторе и дјела преткласичног, класичног и покласичног периода римске књижевности. Да бисмо обухватили што шири временски период и имали примјере из свих раздобља римске књижевности, због ограниченог простора у средишту наше пажње биће већином аутори који су нам, поред других својих дјела, оставили и веома вриједне збирке писама или их, као саставни дио, уврстили у друга своја дјела.

2. Римски аутори и писмо

Тит Макције Плаут (Titus Maccius Plautus, око 250 – 184. п. н. е.), један од најранијих великих аутора римске књижевности, писао је комедије од којих је сачувана двадесет и једна.⁸ Помним читањем његових комедија примијетићемо да је Плаут углавном употребљавао термин *epistula* у значењу „писмо”, а термин *litterae* највише у значењу „слово”, а само понегдје у значењу „писмо”. Једно од ријетких таквих мјеста гдје је Плаут употрежио термин *litterae* у значењу „писмо”, поред другог неочекиваног термина *tabellae*, јесте у комедији *Лажа* (*Pseudolus*). У средишту радње је роб Лажа, који за свог заљубљеног господара Калидора жели лукаво, без новца, да откупи дјевојку коју је већ капарисао неко други. У првом чину комедије лукави Лажа чита Калидору писмо његове љубљене Феникије:

Ps. Tace, dum *tabellas* pellego.

Cal. Ergo quin legis?

Ps. „Phoenicium Calidoro amatori suo
per ceram et lignum litterasque interpretes
salutem mittit et salutem abs te expetit,
lacrumans titubanti animo, corde et pectore” (Plaut. *Pseud.* I 1.38–42).

Л. Бути, док прочитам *писмо* (*таблице*).

К. Па што не читаш?

Л. „Феникија свом љубљеном Калидору
на дрвету и воску, словима јасним
шаље поздрав и од тебе отпоздрав чека,
сва уплакана, ума, душе и срца сломљеног.”⁹

⁸ Најбоље сачуван рукопис Плаутових дјела настао је у X вијеку. У њему се налази двадесет и једна Плаутова комедија, од којих тек једној истраживачи оспоравају аутентичност (Budimir, Flašar 1991: 147).

⁹ Превод свих наведених примјера с латинског на српски језик је ауторкин.

У наведеним стиховима видимо да Плаут изједначава писмо са материјалом на којем је порука написана, па употребљава термин *tabellae* да означи писмо које је на дрвеној таблици премазаној воском написала и послала Феникија.¹⁰ Овакву метонимичку употребу ријечи за материјал на којем је порука била написана или урезана налазимо много раније у дјелима грчких аутора.¹¹ Тако Херодот за писмо употребљава ријеч источног поријекла *βυβλίον*, која има основно значење „папирус“, а Еурипид у својим трагедијама уводи писмо на трагичку сцену користећи притом термин *δέλτος*, чије је првобитно значење „дрвена таблица премазана воском, или плочица од мједи“ (Prtiја 2014: 361–365).

Прочитавши Калидору писмо (таблицу), роб Лажа га тјеши обећавајући да ће му помоћи да нађе новац како би спасио своју драгу Феникију. Занимљиво је да Плаут само у овом стиху за исто писмо умјесто ранијег *tabellae* употребљава термин *litterae* у плуралу:¹²

Ut *litterarum* ego harum sermonem audio,
nisi tu illi lacrumis fleveris argenteis... (Plaut. *Pseud.* I 1.98–99).

Како сам сазнао из овог *писма*,
не преостаје ти ништа него да исплачеш лову...

И даље у првом чину Плаут још шест пута употребљава термин *tabellae* да би означио ово Феникијино писмо заљубљеном Калидору. Међутим, у другим чинovima Плаут више ниједном не користи *tabellae* нити чак *litterae*, него искључиво термин *epistula*. Оваква изненадна промјена термина од *tabellae*, *litterae* до *epistula* може се објаснити тиме да су комедије писане у стиху и да је Плаут имао на уму метрички квалитет понуђених термина за писмо које је могао да сложи у одговарајући метар. У сљедећим стиховима другог чина роб војника који је први капарисао Феникију нуди Лажи потврду о продаји јадне дјевојке:

¹⁰ Писма писана на дрвеним таблицама обично су преносила кратка обавјештења која су се односила на обичне свакодневне ствари. Године 1973. откривене су хиљаде таблица из римског утврђења Виндоланда на сјеверу Енглеске. Ове виндоландске плочице најважнија су збирка приватне и војне преписке из доба Римског царства (Тгарр 2003: 9).

¹¹ Први траг писма у књижевности налазимо у Хомеровој *Илијади* у причи о Белерофонту и Прету (VI 166–180). Хомер Претову писану поруку у којој оптужује Белерофонта представља као „кобне знаке преписке из доба Римског царства“ (σήμετα λυγρὰ γράψας ἐν πίνακι πτυκτῇ) (Prtiја 2014: 360).

¹² У ранијем периоду грчке књижевности, на примјер у Еурипидовим трагедијама, биљежимо употребу *ἐπιστολή* у плуралу (*ἐπιστολαί*) да се означи само једно писмо (Prtiја 2014: 365).

Di bene vortant. At ego quando eum esse censebo domi,
rediero. Tu *epistulam* hanc a me accipe atque illi dato.
Nam istic sumbolust inter erum meum et tuom de muliere (Plaut. *Pseud.* II 2.53).

Богови му били на помоћи. А ја ћу поново овамо доћи
када процијеним да је он код куће. Ти узми ово *писмо* и предај му.
То је потврда твог и мог газде о купопродаји жене.

У овом случају, како видимо, није ријеч о Феникијином љубавном писму Калидору, него о писму које представља званични документ, потврду о купопродаји.

Плаутову чешћу употребу транскрибованог грчког термина *epistula* можемо посматрати и у свјетлу чињенице да су његове комедије обраде грчких оригинала, у којима је Плаут, упркос томе што су извођене пред римском публиком, употребљавао грчка имена ликова, а као мјеста радње бирао грчке градове.¹³ За разлику од ријечи *tabella*, коју Плаут користи алудирајући на материјал на којем је заљубљена Феникија написала своју поруку, други термин *epistula* етимолошки се доводи у вези са грчким глаголом ἐπιστέλλω и слањем поруке, било усмене или писмене.¹⁴ Ријеч *tabella* припада умањеницама које је Плаут, као једну од значајних одлика говорног латинског језика, у великом броју употребљавао у својим комедијама.¹⁵ Јасно је да је Плаут у комедијама бирао оне ријечи и термине који су својом сликовитошћу придоносили комичком ефекту и изражајности говора, па су стога „његови комички дијалози обиљежени природним и колоквијалним стилем” (Županić, Bulić 2020: 348).

Нешто другачију употребу термина за писмо налазимо код аутора који је, премда је писао у трећем лицу једине, себи додијелио главну улогу у својим дјелима и детаљно приказао походе и освајање римске војске на чијем челу је сâм био. Гај Јулије Цезар (Gaius Iulius Caesar, 100–44. п. н. е.) оставио је два вриједна историјска дјела: *Коментарии о галском рату* (*Commentarii de bello Gallico*) и *Коментарии о грађанском рату* (*Commentarii de bello civili*). У *Коментарима о грађанском рату* Цезар ниједанпут не употребљава термин *epistula*,

¹³ Плаутове комедије биле су *палијате* (*fabulae palliatae*), латинске обраде грчких оригинала. Грчки узор римских комедиографа била су дјела писаца тзв. нове атичке комедије, чији су главни представници Атињанин Менандар, Дифил из Синопе и Филемон из Сиракузе (Budimir, Flašar 1991: 143–145).

¹⁴ Ἐπιστολή (ἐπιστέλλω) 1. *anything sent by a messenger, message, order, commision*, whether verbal or in writing; used by trag. always in pl.; 2. *letter*; in pl. of one letter, like γράμματα, Lat. *litterae* (LSJ 1996: 660).

¹⁵ О умањеницама у Плаутовим комедијама детаљну анализу доноси: Županić, Kristian, Bulić, Nada (2020).

него писмо, као средство преношења обавјештења некој одсутној особи, означава термином *litterae*. Овај термин Цезар у својим дјелима пише увијек у плуралу, и онда када означава једно писмо. У петој књизи *Коментара о галском рату* налазимо термин *epistula*, али само на три мјеста. Цезар њиме означава писмо које је упутио Марку Тулију Цицерону, а разлог употребе баш тог транскрибованог грчког термина могли бисмо објаснити тиме што је управо ово писмо Цезар написао на грчком језику, тј. грчком азбуком (*Graecis litteris*).

1. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. 2. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. 3. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet uti ad Ciceronem *epistolam* deferat. 4. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta *epistola* nostra ab hostibus consilia cognoscantur. 5. Si adire non possit, monet ut tragulam cum *epistola* ad amentum deligata intra munitionem castrorum abiciat. 6. In *litteris* scribit se cum legionibus profectum celeriter adfore; hortatur ut pristinam virtutem retineat (Caes. *BGall.* V 48.1–6).

Послије дугог марша стигао је (Цезар) у земљу Нервија. Онда је од заробљеника сазнао оно што се дешава код Цицерона, и колико је ситуација опасна. Тада неког од галских коњаника наговори да уз велику награду однесе *писмо* Цицерону. Посла га написавши га грчком азбуком да не би непријатељи сазнали наше намјере уколико би *писмо* било откривено. Ако не буде могао доћи, савјетова га да копље, пошто *писмо* буде привезано уз ремен, баци унутар логорске утврде. У *писму* пише да он креће са легијама и да ће брзо стићи; и бодри га да се држи негдашње храбрости.

Три пута заредом Цезар пише ријеч *epistula*, а затим даље у поглављу за исто писмо, када укратко открива његов садржај, употребљава *litterae*. На свим мјестима у овим *Коментарима*, када спомиње одређена писма, Цезар искључиво употребљава *litterae* у плуралу, било да је у питању једно писмо или више њих. Није случајно, како смо раније наговијестили, да Цезар управо за ово писмо упућено Цицерону користи термин *epistula*, будући да га је написао на грчком језику. Ипак, на крају, тек када је откривен садржај овог писма, за исто писмо узима и латинску ријеч *litterae*.

Цезаров савременик Марко Тулије Цицерон (Marcus Tullius Cicero, 106–43. п. н. е.) у својим многобројним дјелима употребљавао је и један и други споменути термин, али *litterae* нешто чешће него *epistula*. За детаљније истраживање узели смо Цицеронова писма пријатељима (*Epistulae ad familiares*), будући да се у њима, очекивано, највише и употребљава сама ријеч *писмо*. У

писмима пријатељима Цицерон троструко више употребљава термин *litterae* у значењу писма него *epistula*. Треба нагласити да га Цицерон такође увијек користи у плуралу када спомиње појединачно писмо. Неријетко у истом писму налазимо оба термина:

Scripta iam *epistola* superiore accepi tuas *litteras* de publicanis, in quibus aequitatem tuam non potui non probare (Cic. *Fam.* I 9.26).

Већ сам написао *писмо* прије него сам примио твоје *писмо* о закупцима (публиканима), у којем не могу а да не признам твоју праведност.

Овдје видимо да Цицерон, да би можда направио разлику између два различита писма, за своје употребљава термин *epistola*, а за примљено пријатељево писмо *litterae*.

Занимљиво је писмо у другој књизи, *Fam.* II 4, у којем Цицерон објашњава Скрибонију Курију да постоји више врста писама. У латинском језику различите врсте писама нису се означавале другачијим терминима, него су се без икакве разлике у значењу употребљавала само ова два, како то чини и Цицерон.

Epistularum genera multa esse non ignoras sed unum illud certissimum, cuius causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentis si quid esset quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset. Huius generis litteras a me profecto non exspectas. Tuarum enim rerum domesticos habes et scriptores et nuntios, in meis autem rebus nihil est sane novi. Reliqua sunt epistularum genera duo, quae me magno opere delectant, unum familiare et iocosum, alterum severum et grave. Utro me minus deceat uti non intellego. Iocerne tecum per litteras? (Cic. *Fam.* II 4).

Постоје многе врсте *писама* које знаш, али постоји и једна посебна врста због које је сама ствар и створена – да бисмо обавијестили одсутне, ако би се десило нешто или код нас или код њих што би било важно да знају. Такву врсту *писама* сигурно од мене не очекујеш. Што се твојих приватних ствари тиче, имаш писаре и гласнике, а од мојих нема ништа ново да се каже. Остале су двије врсте *писама*, које ме много радују, једна је приватна и шалива врста, а друга озбиљна и строга. Која од ове двије ми мање пристаје, не знам. Да ли да се шалим с тобом путем *писама*?

Налазимо такође да је Цицерон за исто писмо употребљавао оба термина, као у писму III 8:

Etsi, quantum ex tuis *litteris* intelligere potui, videbam te hanc *epistulam*, cum ad urbem esses, lecturum refrigerato iam levissimo sermone hominum

provincialium, tamen, cum tu tam multis verbis ad me de improborum oratione scripsisses, faciendum mihi putavi, ut tuis *litteris* brevi responderem. Sed prima duo capita *epistulae* tuae tacita mihi quodammodo relinquenda sunt (Cic. *Fam.* III 8.1).

Мада, колико сам могао да закључим из твог *писма*, видим да ћеш ти ово *писмо* прочитати када будеш пред Римом и када већ попусти најбесмисленије гласине провинцијалаца. Ипак, пошто ти тако надугачко пишеш о ономе што несавјесни говоре, сматрао сам да треба да ти укратко одговорим на твоје *писмо*. Прва два дијела твог *писма* оставила су ме без ријечи.

На почетку овог писма Апију Клаудију Пулхру, како видимо, Цицерон двапут употребљава *litterae* у плуралу за писмо које је примио од Пулхра, а касније га означава и термином *epistula*, који је раније употребио за своје писмо. Без обзира на то што су Цицеронова писма била дио његове приватне преписке с пријатељима и члановима породице, јасно је да је Цицерон имао на уму њихово могуће објављивање те је водио рачуна о стилу и прозном ритму. То видимо у два горенаведена примјера у којима Цицерон наизмјенично употребљава оба термина и онда када се ради о истом писму (*epistularum ... litteras ... epistularum ... litteras; litteris ... epistulam ... litteris ... epistulae*).

Публије Овидије Назон (Publius Ovidius Naso, 43. п. н. е. – 17/18. н. е.) писао је писма у стиховима, а сачуване су нам три збирке: *Heroides*, *Epistulae ex Ponto* и *Tristia*. У писмима која су славне хероине упућивале својим љубавницима (*Heroides*), откривамо да је Овидије у њима предност давао термину *littera* (двадесет седам пута насупрот десет пута употребијењем термину *epistula*). Оно што је занимљиво јесте то да Овидије по први пут, за разлику од осталих раније поменутих аутора, у својим писмима користи искључиво сингуларски облик *littera* за једно писмо и плуралски облик за више писама. Будући да је у римској поезији важила квантитативна версификација, тј. смјена дугих и кратких слогова у стопи, чини се да је Овидије слиједио прије ритам латинског језика него строга граматичка правила. Стога бисмо у овом метричком квалитету сингуларског облика *litterā* нашли разлоге његове употребе умјесто уобичајеног плуралског облика *litterae* у значењу писма. Неријетко се дешавало да Овидије употреби и *littera* и *epistula* у истом писму с потпуно истим значењем. Таквих писама – у којима налазимо и *littera* и *epistula* – има седам, а једно од њих јесте и писмо VI, које Хипсипила, краљица острва Лемна, шаље свом љубљеном Јасону након што ју је он напустио због Медеје:

Quamlibet adverso signatur *epistula* vento,
Hypsipyle missa digna saluta fui!
Cur mihi fama prior quam *littera* nuntia venit... (Ov. *Her.* VI 7–9).

Ма колико неповољан вјетар, Хипсипила је била
достојна да јој се пошаље *писмо* поздрава!
Зашто да ме гласине прије него *писмо* сустижу...

Овидије је, поред ове збирке *Heroides*, оставио и збирке писама *Ex Ponto* и *Tristia*, у којима је термин *littera* употребљавао незнатно више него *epistula*. Наиме, у збирци *Ex Ponto* налазимо 13 пута *littera*, а осам пута *epistula*. Од укупно 46 писама у збирци у само три писма налазимо оба термина (I 9; IV 2; IV 11). Тако, на примјер, у писму 9 прве књиге читамо Овидијев одговор пријатељу Максиму, који га обавјештава о смрти пријатеља Целса:

Quae mihi de raptu tua venit *epistula* Celso
protinus est lacrimis umida facta meis;
quodque nefas dictu, fieri nec posse putavi,
invitis oculis *littera* lecta tua est (Ov. *Pont.* I 9.1–4).

О одласку Целсовом стигло је твоје *писмо*,
које је исти трен наквашено сузама мојим;
иако је то бесмислено рећи, и мислио сам, немогуће,
твоје *писмо* прочитано је невољним очима.

Код другог римског епистолога Луција Анеја Сенеке (Lucius Annaeus Seneca, 4. п. н. е. – 65. н. е.) наилазимо на нешто другачију употребу термина за писмо него код Цицерона или Цезара. Наиме, Сенека у писмима пријатељу Луцилију (*Epistulae morales ad Lucilium*) употребљава термин *litterae* понајвише у значењима „слово”, „наука”, „књижевност”, а у значењу „писмо” могли бисмо издвојити само два мјеста у збирци, у писмима 21.4 и 40.1. У писму 21 Сенека објашњава Луцилију да ће му својим писмима име учинити славним, као што су то Епикур и Цицерон учинили својим пријатељима Идоменеју¹⁶ и Атику¹⁷:

¹⁶ Идоменеј из Лампсак био је пријатељ и ученик Епикуров, који је попут учитеља, према тврдњама Диогена Лаертија (10.23; 25), писао филозофска и историјска дјела (Smith 1867: 563). Епикурова писма и остала филозофска дјела нису сачувана, осим три писма – Херодоту (10.35–83), Питоклу (10.84–116) и Менекеју (10.122–35) у десетој књизи дјела *Животи и мишљења знаменитих филозофа* Диогена Лаертија (Klauck 2006: 149–155).

¹⁷ Сачувана је богата преписка Цицерона и његовог дугогодишњег блиског пријатеља Тита Помпонија Атика, који је живио у Атини од 86. до 65. године (Klauck 2006: 158).

Quis Idomenea nosset, nisi Epicurus illum *litteris* suis incidisset? Omnes illos megistanas et satrapas et regem ipsum, ex quo Idomenei titulus petebatur, oblivio alta suppressit. Nomen Attici perire Ciceronis *epistulae* non sinunt (Sen. *Ep.* 21.4).

Ко би знао за Идоменеја да га Епикур није поменуо у својим *писмима*? Све оне мегистане и сатрапе и самог краља, од кога је Идоменеј добио титулу, прекрио је дубок заборав. Ни Цицеронова *писма* не дозвољавају да нестане Атиково име.

Мада знамо да оба ова термина имају идентично значење, ипак се питамо зашто Сенека, етимолошки гледано, није употребио грчки термин *epistula* управо за Епикурова (грчка) писма, а *litterae* за Цицеронова (латинска) писма Атику. Одговор на то питање остаје, чини се, заувјек тајна. На почетку писма 40 Сенека захваљује што му пријатељ Луцилије пише и наглашава суштину писма – да оно може одсутног пријатеља учинити присутним. Ово је друго мјесто у свим Сенекиним писмима Луцилију у којем налазимо *litterae* у значењу писма:

Quod frequenter mihi scribis, gratias ago. Nam quo uno modo potes, te mihi ostendis. Numquam *epistulam* tuam accipio, ut non protinus una simus. Si imagines nobis amicorum absentium iucundae sunt, quae memoriam renovant et desiderium falso atque inani solacio levant, quanto iucundiores sunt *litterae*, quae vera amici absentis vestigia, veras notas adferunt? Nam quod in conspectus dulcissimum est, id amici manus *epistulae* inpressa praestat, agnoscere (Sen. *Ep.* 40.1).

Хвала ти што ми често пишеш. Једино тако ми можеш показати шта је с тобом. Никад не примим твоје *писмо* а да не осјетим да смо заједно. Ако су нам пријатне слике одсутних пријатеља, које нам обнављају сјећање и лажном и празном утјехом ублажавају жудњу за њима, колико су онда пријатнија *писма* која доносе праве трагове одсутног пријатеља и права обиљежја његова? Оно што нам је најпријатније кад угледамо пријатеља, то нам пружа рука пријатеља утиснута на *писму*.

У оба наведена примјера Сенека употребљава и један и други термин у истом значењу. Међутим, откривајући термин *litterae* у значењу писма само на два горенаведена мјеста, можемо закључити да је *epistula* био термин који је Сенека радије користио како би означио писмо.

Сличан однос према овим терминима, као и Сенека, имао је Плиније Млађи (Gaius Plinius Caecilius Secundus, 62–113. н. е.), који нам је оставио

збирку писама у десет књига. Ова збирка садржавала је писма пријатељима и члановима породице (девет књига) и званичну преписку коју је Плиније, као намјесник у римској провинцији Битинији, водио са царем Трајаном (десета књига). У писмима пријатељима Плиније је чешће употребљавао термин *epistula* него *litterae*. Наиме, нешто више него у Сенекиној збирци, могли бисмо издвојити 16 Плинијевих писама у девет књига и 11 писама у десетој књизи гдје је он употребио *litterae* у значењу „писмо”. Плиније овај термин чешће користи у значењу „књижевност”, „слово” или „наука”. Значајно је рећи и то да он, када употребљава *litterae* у значењу „писмо”, досљедно га ставља у плуралски облик, и онда када има на уму појединачно писмо. У писму 11 девете књиге Плиније обавјештава пријатеља Гемина да је примио његово писмо, користећи притом оба термина за то писмо.

Epistulam tuam iucundissimam accepi, eo maxime, quod aliquid ad te scribo volebas quod libris inseri posset... Bibliopolas Lugduni esse non putabam, ac tanto libentius ex *litteris* tuis cognovi venditari libellos meos (Plin. Ep. IX 11).

Примио сам твоје *писмо*, које ми је пружио толику угоду, понајвише зато што желиш да ти пишем нешто што би се могло уметнути у твоје књиге... Нисам мислио да у Лугдунуму има књижара, па ми је утолико драже што сам из твог *писма* сазнао да се тамо продају моје књиге.

У писму 7 шесте књиге Плиније својој жени Калпурнији исказује љубав и чежњу:

...invicem ego *epistulas* tuas lectito adque identidem in manus quasi novas sumo; sed eo magis ad desiderium tui accendor. Nam cuius *litterae* tantum habent suavitatis, huius sermonibus quantum dulcedinis inest! (Plin. Ep. VI 7).

Ја стално читам твоја *писма* и поново их узимам у руке као да су нова. Али онда ме још више обузима жеља за тобом. Јер ако твоја *писма* посједују такву пријатност, колика би се тек љупкост налазила у твојим ријечима!

Такође, Плиније и овдје употребљава наизмјенично оба термина за исто примљено Калпурнијино писмо.¹⁸

Ако се осврнемо на званичну преписку Плинија и цара Трајана, која је као десета књига касније додата Плинијевим писмима пријатељима, уочавамо да су и Плиније и Трајан употребљавали оба термина за писмо, од којих је незнатно заступљенији *epistula*. Наиме, термин *litterae* у десетој књизи употребијељен је у 11 писама, а *epistula* у 15 писама. И један и други термин налазе

¹⁸ Уп. Plin. Ep. V 21.

се у само једном писму (X 58), у којем Плиније пита цара Трајана за савјет о правном случају филозофа Флавија Архипа. Плиније притом наводи доказе о ослобођењу Флавија од пријашње оптужбе, међу којима се налази и писмо цара Домицијана:

Allegabat tamen pro restitutione et libellum a se Domitiano datum et *epistulas* eius ad honorem suum pertinentes et decretum Prusensium. Addebat his et tuas *litteras* scriptas sibi, addebat et patris tui edictum et *epistulam*, quibus confirmasset beneficia a Domitiano data. Itaque, quamvis eidem talia crimina applicarentur, nihil decernendum putavi, donec te consulerem de eo, quod mihi constitutione tua dignum videbatur. Ea quae sunt utrimque recitata his *litteris* subieci (Plin. *Ep.* X 58).

А као доказ за помиловање навео је молбу коју је упутио Домицијану, те Домицијаново *писмо* које се односи на његову част и одлуку грађана Прусе. Овоме је додао и *писмо* које си му ти написао, затим едикт и *писмо* твога оца, како би потврдио почаст коју му је Домицијан указао. Мада су поднесене такве оптужбе против њега, сматрао сам да не треба да донесем одлуку док те не питам за савјет, јер ми се чинило да је за ово потребно твоје мишљење. Овом *писму* прилажем све што је о овом случају изнесено с обје стране.

Публије Корнелије Тацит (Publius Cornelius Tacitus, око 55 – око 120. н. е.), римски историчар, говорник и политичар, оставио је иза себе многа дјела. За потребе наше анализе осврнућемо се на Тацитово најпознатије и најзрелије дјело *Анали* или *Од смрти божанског Аугуста* (*Annales* или *Ab excessu divi Augusti*). У овом историјском дјелу Тацит, за разлику од свог пријатеља Плинија Млађег, чешће користи плуралски облик *litterae* (око 50 пута) него *epistula* (14 пута). Треба напоменути да на два мјеста у *Аналима* (XV 35; XVI 8) Тацит употребљава термин *epistula* као дио израза који је означавао царску канцеларију за званичну преписку (*ab epistulis*).¹⁹ На само једном мјесту пронашли смо да Тацит означава исто писмо прво једним, а затим даље у тексту и другим термином:

¹⁹ Ова царска канцеларија састојала се из два дијела: преписке на латинском (*ab epistulis Latinis*) и преписке на грчком језику (*ab epistulis Graecis*). Служба *ab epistulis* своје коријене има у републиканском периоду, када су војни заповједници на бојишту повјеравали бригу о војној преписци одређеном официру. До времена цара Хадријана задржао се обичај да учени људи обављају обје службе – *ab epistulis Latinis* и *ab epistulis Graecis*, тј. вођење преписке на грчком и на латинском језику (Lindsay 1994: 454, 458).

At Tiberius, quod supremis in matrem officiis defuisset, nihil mutata amoenitate vitae, magnitudinem negotiorum per *litteras* excusavit... Quin et parte eiusdem *epistulae* increpuit amicitias muliebris, Fufium consulem oblique perstringens (Tac. *Ann.* V 2).

А Тиберије, не промијенивши ништа у свом животу, *писмом* се извинио што због важности послова није присуствовао посљедњој почасте своје мајке... Штавише, у дијелу истог *писма* пребацивао јој је због женског пријатељства, циљајући при томе на конзула Фуфија.

Од аутора који припадају периоду „класицистичке обнове традиционалне римске књижевности” (Budimir, Flašar 1991: 618), издвојићемо Децима Магна Аусонија (око 310 – 395. н. е.), пјесника и професора књижевности и реторике у Бордоу. Оставио је многобројна дјела, а међу њима налази се и збирка од 25 писама у стиху (*Epistolarum liber*). У овој збирци Аусоније на дванаест мјеста употребљава термин *epistula*, а на девет *litterae*, који, као и код ранијих аутора, стоји у плуралу и онда када означава појединачно писмо. Једно писмо из ове збирке послужиће нам као примјер Аусонијевог употребе оба ова термина. Наиме, на почетку писма II, које Аусоније упућује Квинту Аурелију Симаху (Quintus Aurelius Symmachus, око 340 – послје 402. н. е.), римском полити-чару и писцу, читамо сљедеће стихове:

Modo intellego, quam mellea res sit oratio; quam
delinifica et quam suada facundia. Persuasisti mihi,
quod *epistulae* meae apud Capuam tibi redditae concinnatio
inhumana non esset; set hoc non diutius,
quam dum *epistulam* tuam legi, quae me blanditiis
inhiantem tuis velut suco nectaris delibuta perducit (Aus. *Ep.* II 1–6).

Сада схватам како је као мед слатка моћ говора; како је
ласкава, како увјерљива рјечитост. Убиједио си ме,
јер моја *писма*, која су ти код Капуе предата, нису била
простачка; а ово траје толико дуго док не
прочитам твоје *писмо*, које ме, као наквашено соковима нектара,
твојим ласкањима жедног придобија.

А на крају истог писма Аусоније закључује овако:

Haec ad *litteras* tuas responsa sint: cetera, quae
noscere aves, compendi faciam; sic quoque iam longa
est *epistula*. Iulianum tamen familiarem domus

vestrae, si quid de nobis percontandum arbitraris,
adlego; simul admoneo, ut, cum causam adventus
eius agnoveris, iuves studium, quod ex parte fovisti.
Vale (Aus. Ep. II 53–59).

Ово би били одговори на твоје *писмо*: остало
што желиш да знаш оставићу на страну; и овако је
писмо већ дугачко. Ипак, шаљем Јулијана, блиског
твојој кући, ако мислиш да би требало да се распиташ
о мени; истовремено подсјећам да му, када будеш сазнао разлог
његова доласка, помогнеш у послу, који си дијелом већ подржао.
Буди здраво!

У цијелом овом писму упућеном Симаху Аусоније употребљава термин *epistula* пет пута.

3. Закључак

У овој анализи употребе термина за писмо код најзначајнијих римских аутора, који су, поред других својих дјела, оставили и вриједне збирке писама, можемо закључити да је већина аутора употребљавала оба термина, али да је у појединим дјелима један или други често преовлађивао. Из горње анализе видимо да је Сенека био једини који је у својим писмима Луцилију већим дијелом употребљавао термин *epistula* и да га је само на два мјеста замијенио термином *litterae*. Оно што смо још запазили читањем одабраних дијелова, углавном из сачуваних писама, јесте то да су готово сви аутори досљедно користили плуралски облик *litterae* да би означили појединачно писмо. Изузетак је пјесник Овидије, који, како смо видјели из примјера, прави разлику између сингуларског и плуралског облика *littera/litterae*. Ово, међутим, не треба да изненађује с обзиром на то да су пјесници имали обичај да из метричких разлога бирају одговарајуће ријечи, што вјероватно и Овидије чини користећи сингуларски облик умјесто уобичајеног *litterae* у плуралу.

Слично грчким ауторима, који су у ранијем периоду хеленске књижевности повезивали писмо с материјалом на којем је порука писана и, притом, те називе материјала метонимијски употребљавали у значењу писма – као што су то чинили Херодот и Еурипид са терминима δῆλτος и βυβλίον – тако и на римској страни, такође на самим почецима римске књижевности, откривамо Плаута како у комедији *Лажа* (*Pseudolus*) за писмо употребљава умањеницу

tabella, која означава дрвену таблицу премазану воском. Исто тако, као што код грчких аутора каснијег периода не налазимо потврђене термине за писмо који би указивали на материјал на којем је писмо написано, тако ни код римских аутора покласичног периода нема потврде за употребу *tabella*, као што је то чинио Плаут, или било којег таквог термина. Разлоге за одсуство термина *tabella* код каснијих аутора можемо посматрати и у свјетлу чињенице да је ова ријеч према творби била умањеница која је своје мјесто прије свега налазила у говорном латинском језику. Наиме, она је била само једна од многобројних умањеница које су код Плаута често губиле своје деминутивно значење и тако прелазиле у стилску категорију карактеристичну за вулгарни латински језик (Žuranić, Bulić 2020: 365). Ријечи које су се у латинском језику најчешће користиле за означавање писма јесу, као што смо видјели, транскрибована грчка ријеч *epistula*, чија етимологија упућује на слање усмене или писмене поруке (ἐπιστέλλω) и *litterae*, која, уз друга значења, у плуралском облику има и значење „писмо”.

Различите врсте писама, како видимо у споменутом Цицероновом писму, нису биле означаване другим латинским ријечима, него, без икакве разлике, једном или другом познатом ријечју: *epistula* или *litterae*.

На основу анализе изабраних дијелова можемо видјети да римски аутори такође нису правили разлику у значењу термина *litterae* и *epistula*.²⁰ С обзиром на то да је већина аутора чија смо писма анализирали у овом раду имала на уму да ће њихова писма једног дана бити објављена и угледати свјетлост дана, могао би се извући закључак да је наизмјенична употреба оба ова термина често за исто писмо имала, прије свега, своје стилске разлоге.

Извори

1. Ausonius (1921), *Epistularum liber* (Evelyn White, H. G., trans.), vol. II, Loeb Classical Library 72, London, New York: William Heinemann.
2. Cicero, Marcus Tullius (1977), *Epistulae ad familiares, ad Atticum* (Shackleton Bailey, D.R., ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
3. P. Ovidius Naso (1939), *Epistulae ex Ponto* (Wheeler, A. L., trans.), Cambridge, MA: Harvard University Press. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Ov.+Pont.+1.9&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0493> (10. 7. 2020).
4. P. Ovidius Naso (1907), *Amores, Epistulae, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris* (Ehwald, R., ed. ex Rudolphi Merkelii recognitione), Leipzig: B. G.

²⁰ Једина разлика јесте граматичке природе јер уз термин *epistula* стоји главни број (*duae epistulae*), а уз *litterae* иде дијелни број (*binas litterae*). Уп. Cic. *Fam.* 4: *Binas a te litteras accipī.*

- Teubner. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Ov.+Ep.+6&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0068> (10. 7. 2020).
5. T. Maccius Plautus (1895), *Plauti Comoediae* (Leo, F., ed.), Berlin: Weidmann. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Pl.+Ps.+1.1.98&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0045> (10. 7. 2020).
  6. C. Plinius Caecilius Secundus (1896), *Epistularum libri novem* (Keil, Henricus, recogn.), Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri.
  7. Seneca (1917), *Epistles*, Vol. I: *Epistles 1–65* (Gummere, R. M., trans.), Loeb Classical Library 75, Cambridge, MA: Harvard University Press.
  8. Cornelius Tacitus (1906), *Annales ab excessu divi Augusti* (Fisher, C. D., trans.), Oxford: Clarendon Press. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0077:book=5:chapter=2&highlight=epistulae> (10. 7. 2020).

Литература

1. Будимир, Милан, Флашар, Мирон (1991), *Преглед римске књижевности (De auctoribus Romanis)*, Београд: Научна књига.
2. Glare, Peter Geoffrey William (ed.) (1968), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
3. Divković, Mirko (1980), *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Naprijed.
4. Županić, Kristian, Bulić, Nada (2020), „Umanjenice u Plautovim komedijama”, *Tabula 17: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Kultura Mare Internum: Humanističke ideje, veze i paralele u ranome novom vijeku / Proceedings of the International Conference Mare Internum Culture: Humanistic Ideas, Relationships and Parallels in the Early Modern Age*, Sveučilište Jurja Dobrile Pula, 345–380.
5. Klauck, Hans-Josef (2006), *Ancient Letters and the New Testament*, Waco, Texas: Baylor University Press.
6. Lewis, Charlton T., Short, Charles (1958), *A Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
7. Liddell, Henry George, Scott, Robert, Jones, Henry Stuart (1996), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
8. Lindsay, Hugh (1994), „Suetonius as ‘ab epistulis’ to Hadrian and the Early History of the Imperial Correspondence”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 43/4, 454–468.
9. Luschnig, Cecelia (2006), *Latin Letters. Reading Roman Correspondence*, Newburyport, MA: Focus Publishing.
10. Пртија, Слободанка (2014), „Како су антички писци означавали писмо? Грчка терминологија”, *Књижевна историја*, XLVI / 153, 359–379.
11. Smith, William (ed.) (1867), *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Boston: Little, Brown and Co. <https://quod.lib.umich.edu/m/moa/ACL3129.0002.001/573?rgn=full+text;view=image> (15. 8. 2020).

12. Stowers, Stanley K. (1986), *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, Philadelphia: The Westminster Press.
13. Trapp, Michael (2003), *Greek and Latin Letters*. An Anthology with Translation, Cambridge: Cambridge University Press.

Slobodanka S. Prtija
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy

WHAT TERMS DID THE ANCIENT WRITERS USE FOR LETTERS? LATIN TERMINOLOGY

Summary

Ancient writers used different terms for letters. Unlike the Greek language, in which we find many terms in the meaning of letters used by Greek authors, there are only two terms for the letter used by Latin writers. These are *epistula* and *litterae*, one of which is the Greek word ἐπιστολή. The word *litterae* in the plural has many meanings, one of which is “letter”, “written message”. Most Roman authors consistently used this plural form to refer to a single letter, besides the Roman poet Ovid, who used the singular to refer to a single written message and the plural for several letters. Some authors used the both terms equally without any difference, but some of them had their favorite word for a letter, either *epistula* or *litterae*. As in the early period of ancient literature Plautus used the word *tabella* for a letter as metonymy, i.e. it is used in reference to writing materials, such as clay or wooden tablets.

► **Key words:** letter, epistle, Latin language, *litterae*, *epistula*.

References

1. Budimir, Milan, Flašar, Miron (1991), *Pregled rimske književnosti (De auctoribus Romanis)*, Beograd: Naučna knjiga.
2. Divković, Mirko (1980), *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Naprijed.
3. Glare, Peter Geoffrey William (ed.) (1968), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
4. Županić, Kristian, Bulić, Nada (2020), „Umanjenice u Plautovim komedijama”, *Tabula 17: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Kultura Mare Internum: Humanističke ideje, veze i paralele u ranome novom vijeku / Proceedings of the International Conference Mare Internum Culture: Humanistic Ideas, Relationships and Parallels in the Early Modern Age*, Sveučilište Jurja Dobrile Pula, 345–380.

5. Klauck, Hans-Josef (2006), *Ancient Letters and the New Testament*, Waco, Texas: Baylor University Press.
6. Lewis, Charlton T., Short, Charles (1958), *A Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
7. Liddell, Henry George, Scott, Robert, Jones, Henry Stuart (1996), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
8. Lindsay, Hugh (1994), „Suetonius as ‘ab epistulis’ to Hadrian and the Early History of the Imperial Correspondence”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 43/4, 454–468.
9. Luschnig, Cecelia (2006), *Latin Letters. Reading Roman Correspondence*, Newburyport, MA: Focus Publishing.
10. Prtija, Slobodanka (2014), „Kako su antički pisci označavali pismo? Grčka terminologija”, *Književna istorija*, XLVI / 153, 359–379.
11. Smith, William (ed.) (1867), *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Boston: Little, Brown and Co. <https://quod.lib.umich.edu/m/moa/ACL3129.0002.001/573?rgn=full+text;view=image> (15. 8. 2020).
12. Stowers, Stanley K. (1986), *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, Philadelphia: The Westminster Press.
13. Trapp, Michael (2003), *Greek and Latin Letters. An Anthology with Translation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Преузето: 26. 11. 2020.
Корекције: 20. 1. 2021.
Прихваћено: 24. 1. 2021.